

Tóth Sándor László
A magyar törzsszövetség politikai életrajza
(A magyarság a 9–10. században)
c. akadémiai doktori értekezés
bírálata

A mű címe kettős célkitűzést vetít elénk: egyrészt egy politikai konstrukció történetét kívánja nyomon követni, amelynek 9–10. századi fázisait a magyar törzsszövetség, a nomád állam (a 10. századi nomadizmus hívei ezt egybeírva „nomádállam”-nak nevezik) és az európai típusú keresztény királyság fogalmi fémjelzik. Örvendetes, hogy a disszerens nem is említi azokat a kísérleteket, amelyek az államiság jellegzetességeit még Szent István alkotásától is elvitatják.

A bíráló üdvözlöi a „magyar etnogenezis” kérdésének árnyalt bemutatását, amely különbséget tesz a magyar nyelv, a magyar népnév, a saját eredetmonda és a „mi-tudat” genezise között. Természetesen a sor a magyarokhoz kapcsolt tárgyi emlékegyedire eredettörténetével is bővíthető, nem minden tanulság nélkül. hiszen komoly kérdés, hogy a honfoglaló magyarok sírjaiban talált leletek keleti, közelebbi-távolabbi rokondarabjai a magyarság vándorlását, potenciális őshazáit, vagy csak bizonyos tárgyaknak a magyaroktól részben független történetét segítenek megrajzolni. A ma már több oldalról is bírált lineáris szemlélettel ellentétben, amely inkább a nyelv fejlődésére vonatkoztatható, a nép etnogenezise több százból fonódik egybe, ezt legutóbb a honfoglaló magyarok csontmintáira alapozó archeogenetikai kutatások is igazolták.

A munka kitér az őshazák kérdésére is, joggal megjegyezve, hogy az őshaza az a hely, ahol egy nép kialakult, vándorlásának további színhelyeit már nem kellene további őshazának nevezni, inkább állomásokról vagy újabb szállásterületekről beszélhetünk.

A források, illetve az ezekről született vélekedések felsorolása és összefoglalása kétségtelenül a higgadt, objektív kutatás előfeltétele, aminek a disszerens munkamódszere egyértelműen megfelel. Mindazonáltal régészektől – régészeti kérdések összefoglalásakor – feltűnő, hogy a munkában özszemosódnak a valóban perdöntő, szakszerű vélemények és a partvonalon kívülről érkező ötletek. Régészeti kérdésekben néhai Molnár Erik, majd Kristó Gyula vagy éppen a jelenkori fiatalabb történészszakmunkásokhoz tartozó Szabados György véleménye – például a Don-vidéki vorobjevói sír, vagy az Ingul folyó menti szubbotici temető ügyében – régészek számára irreleváns. Ez utóbbi, a Dnyepertől nyugatra előkerült leletkört (időközben Szubotici egy régészeti kultúra névadó településévé vált) a Prut és a Szeret vidékén előkerült moldvai leletek egészítik ki. Itt jó lett volna a helyi régészeti irodalmat is figyelembe venni, ami a magyar reményekkel szemben, mi szerint e sírok jelentős számban még etelközi magyarokat rejtenének, inkább 10. századi, sőt, 10–11. századi keltezéssel és besenyőkkel számolnak. Ez utóbbihoz ma még nehéz hozzászólni, tény, hogy mifelénk a tárgy = etnikum azonosítás primitív gyakorlatán a módszertani kérdések iránt fogékony régészek már rég túl vannak. A kérdésben rejlő bizonytalanságot egyébként a disszertáció írója is megfelelően érzékelt.

A szaltovói kultúra és a magyarok kapcsolatát a szerző alapvetően Türk Attila PhD-értekezésére támaszkodva ismerteti, egyben követi Türk Attilát annak hangsúlyozásában, hogy „a Szaltovo-majackaja kultúrkör nem hozható közvetlen kapcsolatba a honfoglalás kori,

Kárpát-medencei magyar leletanyaggal,” ami – figyelembe véve, hogy ezen a területen viszonylag kevés, a honfoglalókkal kapcsolatba hozható temetkezést ismerünk – azt jelentené, hogy e területen a magyarok nem tölthettek hosszabb időt, így itt intenzív gazdasági és kulturális hatás sem érthette őket. Ezzel szemben – ismét Türk Attila nyomán – kiemeli a Kárpát-medencei honfoglalást megelőző szállásterületek szempontjából relevánsnak tekintett 8–9. századi baskíriai, Volga–Urál–Káma vidéki leletanyagot, valamint a 9. század második felére keltezett Subbotici kultúrát, a Dnyeper középső folyása mentéről, ahol a részleges lovastemetkezések, halotti maszkok, illetve a veretek és más ötvösművek lelethorizontja e teória szerint jól összevethető a 10. századi Kárpát-medencei emlékényaggal. Némi iróniával követve a fejleményeket, lényegében két vándorlási útvonal rajzolódik ki, az egyik – a hagyományos – délen és némiképp tekervényesen halad, hogy felvehesse az össze megmagyarázandó nyelvi és kulturális hatást (török és alán jövevényszavakat, továbbá a türk rovásírás bizonyos elemeit), a másik a többé-kevésbé jó régészeti párhuzamok mentén ettől jóval északabbra, rövidebb útvonalon halad, egyben gyorsabban is: e nézet képviselői szerint – és a disszerens is ezt követi – a magyarok meglehetősen későn, csak a 830-as években hagyhatták el Magna Hungariát, hogy Volga-menti szállásaikról a Dontól nyugatra (Levédiába s Etelközbe) vándoroljanak, így a kazár birodalom területileg és etnikailag is összetett anyagi műveltsége, a szaltovói kultúra a korábban feltételezettnél csak kisebb hatást gyakorolhatott a korai magyarokra.

A disszertáció rendkívül hasznos munkát végzett a Levedihez, Álmoshoz és Árpádhoz, egyben Levédiához és Etelközhöz kapcsolódó nézetek áttekintése és elemzése terén. A maroknyi történeti információból átfogó történeti képet kicsikaró kutatói akarat kutatói nemzedékeken át elképesztő történészi fantáziát, és esetenként a bizonyítás logikai szabályainak hasonlóképpen könnyed átlépését eredményezte, ezek módszeres elemzése és a mai tudásunk szerint valószínű lehetőségek felmutatása a disszertáció erőssége. Ennek keretében élvezetes olvasmány volt a Levedinek szentelt fejezetek sora, ahol a disszerens összegyűjtötte a tulajdonnév eddigi etimológiai magyarázatait: ezek a hagyományos és hihető finnugor etimológiától („levő”, újabban esetleg „lövő”) a szláv „hattyú” és a török „bátor úr”, illetve „ország nagyja” próbálkozásokig terjedtek, és természetesen voltak, akik a név eredetéből Levedi népének eredetére is bátran levontak etnikai természetű következtetéseket. Több szempontból is tanulságosak a Levedi és törzsszövetsége külpolitikájáról, illetve a vezér személyiségéről érkező fejezetek. Az Álmos és Árpád kapcsán összegyűjtött, egymást változatos módon keresztező történészi nézetek gondosan összegyűjtött sorozatát végigolvasva megjegyzem, hogy ismereteim szerint a Turul-nemzetség nem tartozik a történeti realitások közé, így nem célszerű Álmos-Árpád nemzetségének szinonímjaként használni, hiszen perdöntő források nem szólnak Turul-nemzetségről, csupán a turulmondáról.

Ahhoz a magasröptű vitához, hogy a magyar honfoglalás tudatos foglalás, kényszerű honfoglalás, netán átmeneti típusú honfoglalás volt, nem tudok hozzászólni, azt azonban jelezném, hogy az érvelésbe bevont, döntő jelentőségűnek szánt klimatikus részletek a kutatás rendkívül korai, mára teljességgel meghaladott stádiumát képviselik, így ismét érdektelen, hogy ezeket az ingtag hipotéziseket a történészek miként karolták fel az idők folyamán.

Ismerve az elmúlt évtizedek keltezési és módszertani problémáit, komoly kérdés, hogyan határozták meg az akkori környezettörténeti kutatók talajfúrásaik során a 9–10. századot, és hogyan határolták le a kiszáradást a folyamszabályzások előtti, erőteljesen vízjárta területeken, amikor még nem volt ismert – még ma is csak rendkívül hiányosan – hogy hol és milyen magasságban találhatóak a települések a Kárpát-medence változatos

területein. Ráadásul az eltérő adottságú régiók adatsorai nem csereszabatosak, nagyobb területekre nem általánosíthatóak. Megbízható Kárpát-medencei adatok nélkül csak hipotézis-sorozatokot görgethetünk és másolhatunk egymásról, és ezen nem segít sem a grönlandi jégtakaró elemzésének kivetítése, sem a svájci tavak vízszintingadozása, mert ott nincsen kontinentális és szubmediterrán éghajlati hatás, hanem csak az atlanti hatás erősödése és csökkenése figyelhető csak meg. A szóba jöhető őshazák klímátörténetét pedig – fogyatékos ismereteim szerint – korszerű eszközökkel még nem kutatták, innen paleoklíma adatsorokat nem ismerünk.

Visszatérve a legnagyobb hatású, utóbb tévesnek bizonyult munkahipotézisre, az avar birodalom összeomlása és az ekkorra keltezett általános kiszáradás összefüggésére (Györffy György, Zólyomi Bálint), a legújabb fűrésos lárkutatások és a dendrokronológiai-dendroklimatológiai elemzések egyértelműen azt mutatják, hogy Krisztus után 700–800 táján csapadékosabb éghajlat uralkodott, majd egy lassú kiszáradási folyamat kezdődött, katasztrofális, évtizedekig tartó szárazságról azonban nem beszélhetünk, ettől az avarok még ma is élhetnének.

Ez a folyamat a Kisalföldön és a Nagyalföldön, a Heves megyei Sirokon és Erdély több pontján (Homoródszentpál, Magyarbagó), és a Keleti-Alpok térségében is kimutatható, ellentétben a Nyugati-Alpokkal, ahol már más folyamatok zajlottak le. A kutatás a Kárpát-medence eltérő, mozaikos szerkezetű ökozónái között történetileg kialakult kiegyenlítő hatást ismert fel, így a csapadék növekedése löszterületeken és a futóhomokon (ami a Kárpát-medencében akár 60–70.000 km² is lehetett) egyértelműen kedvezett pl. a legeltetésnek, míg a csapadék hiánya és a kiszáradás az ártereken (amelyek együttes aránya a medencében 30–35 %, azaz kb. 50–60.000 km² is lehetett) javította a mezőgazdaság helyzetét. A Kárpát-medencei legelőterületek szűkösségének és a vizenyős területek alkalmatlanságának történelmi hangsúlyozása olyan tévedés, amit célszerű lenne minél gyorsabban korrigálni. Halkan jegyzem meg, előre is kérve történész kollégáim bocsánatát, de úgy tűnik, átfogó, hiteles klímasorok helyett a különféle írott forrásokból kimazsolázott, alkalmi időjárási rendellenességekre támaszkodni veszedelmes mesterség a hosszú távú tendenciák megállapításakor.

Feltétlenül értékelendő a disszerens törekvése a honfoglalás valós menetének rekonstrukciójára. Megértem, hogy gondos történész számára, aki igyekszik szó szerint értelmezni a Bíborbanszületett közléseit, reális lehetőség egy déli, a mai Szerbiában fekvő Morávia feltételezése, ami azonban más szempontból súlyos nehézségekkel jár, nem utolsósorban azért, mert ennek a Moráviának nincs országhént körvonalazható régészeti leletanyaga.

Ami a honfoglalást illeti, a kutatásban felmerült, hogy számottevő magyar néprészek már 895 előtt is élhettek a Kárpát-medencében. A 860-as években a magyarok (862: *Ungri*) már pusztították Német Lajos birodalmát Karlmann oldalán, és logikusnak tűnik Szőke Béla Miklós feltételezése, hogy a pannóniai és karantán végek szervezésében érdekelt Karlmann már nem Etelközből hívott segítséget az Alpok előterében zajló konfliktushoz. Ugyancsak Szőke Béla volt az, aki megkérdőjelezte, hogy a 907-es brezalauspurch-i csata Pozsonynál zajlott volna, amint azt a humanista történész Aventinus értelmezése nyomán tudni véljük. E meggondolás szerint Brazlav herceg, akire 896-ban Arnulf császár Pannónia védelmét bízta, a mai Zalaváron tartotta székhelyét ahol a 9. században város méretű település, Karoling hatalmi központ és több keresztény templom épült fel. Akárhogy is volt, a zalavári temetők

szélén, a legkésőbbi periódusban több olyan csontvázat is feltártak, amelyek gerinccsigolyájába magyar típusú vasnyílhegy fűrődött.

A honfoglalás valós menetének rekonstrukciója esetében a régészeti leletek nyilvánvalóan kulcsfontosságúak, ezzel az értekezés szerzőjével maradéktalanul egyetértek. Az viszont mai viszonyaink között némiképp felemásan hat, hogy e leletek keltezhetősége és forrásértéke tekintetében a disszerens olyan történész véleményekre hivatkozik, amelyek már a 90-es években is a tudománytörténet lapjaira tartoztak.

A honfoglalók legkorábbi és leggazdagabb temetkezései – feltételezések szerint a fejedelem katonai kíséretének tagjainak sírjai – Északkelet-Magyarországon kerültek elő, ami a legkorábbi hatalmi központot, egyben a honfoglalás vélhetően legfontosabb irányát is jelzi. Ezeknek a korai, gazdag temetőknek a használata a 10. század közepén megszűnik és ezt követően – az utóbbi évek régészeti eredményei alapján – a Kárpát-medence közepén, a Duna-Tisza közén, az Alföld Dunához közeli területein bukkannak fel olyan, kiemelkedő mellékletekkel ellátott magyar sírok (Dabas, Ócsa, Inárcs, Bugyi), amelyek a fejedelmi székhely elmozdulására utalnak a medence belseje felé. Ennek fényében természetesen Anonymus tudósítása Árpád eltemetéséről Óbuda fölött 907-ben mesés elemnek bizonyul, ahogy semmiféle eredménnyel nem jártak a sír felkutatására tett, tudományon kívüli erőfeszítések sem a Pilis erdejében. Nem erősíthető meg régészetileg a magyar krónika közlése sem, mely szerint Árpád elsőként vonult be Pannóniába, és Fehérvár közelében, a Noé hegyén (*in monte Noe*, Novaj) ütött tábor; helyváltását utóda, Szent István király is tiszteletben tartotta, ezért alapította a közelben Fehérvár várát. Ezt az elbeszélést az újabb történeti kutatás kései kombinációnak tekinti, és régészeti oldalról sem lehet megerősíteni.

Székesfehérvár környékén elsősorban a 10. század derekán vagy második felében létesülő, a 11. század folyamán is használt, nagy kiterjedésű köznépi temetők kerültek elő, amelyek, ha utalnak is (esetleg) uralkodói központ közelségére, ez utóbbit nehezen keltezhetik Géza fejedelem koránál sokkal régebbre, ráadásul a sírokból előkerülő kétélű kardok sem köthetők olyan egyértelműen Géza, majd István nyugati típusú katonaságához, amint azt korábban gondolták. Esztergom esetében – miként ezt Horváth István nemrég közzétett kutatásaiból tudjuk – a Várhegy kora középkori előzményei nem tűnnek régibbnek Géza fejedelem itteni berendezkedésénél, itt viszont a korai, gerendavázis földsánc nyomait egyértelműen sikerült dokumentálni.

Az utóbbi években egyre jobban kutathatóvá váló, egyben teljes körűen közzétett erdélyi honfoglalás kori leletek nem erősítik meg azt az egyébként közkedvelt és logikusnak látszó mozzanatot, hogy a honfoglalás egyik fő áramlata az erdélyi szorosokon keresztül történt volna, sőt, Erdély földje rejti Álmos fejedelem sírját is a krónikakompozíció tudósítása szerint. A tárgyak inkább a 10. század közepe után nyomon követhető, a Kárpát-medence belsejéből Erdély felé történő mozgást sejtetnek, egyben azt is, hogy a terület nem volt lakatlan, vagy csak nagyon ritkán lakott a 9–10. században. Gyulafehérvár nehezen átlátható régészeti kutatása nem talált olyan elemekre, amelyek a Gyulák rendkívül korai, még a 10. század első felére visszatekintő megtelepedését és hatalmi centrumának kiépítését bizonyítanák. Ilyen értelemben a legkorábbi gyulafehérvári templom horizontjához kapcsolódó leleteket említem (a mai székesegyháztól nyugatra), amelyek feltárását és a radiokarbon keltezésre kiválasztott minták provenienciáját nyomon követhetem: a releváns mérési eredmények nem korábbiak a 10. század utolsó harmadánál. Mindazonáltal tény, hogy Erdély bizonyos területei, elsősorban a Maros és a Szamos völgye – bár mai állapotához

képest jóval erdősültebb volt – alkalmas volt egy mozgó, nagyállattartó népesség számára, és ezt a lehetőséget a magyarok ki is használták.

A disszertáció teret szentel a nomadizmus kérdésének is. Ennek megítélésében a szerző természetesen a források szó szerinti értelmezéséhez és a vonatkozó történész felfogásokhoz igazodik, a Kárpát-medencén belüli nomadizmus korlátozott lehetőségeire utaló, a földművelés eszközeit és terményeit felmutatni képes régészet újabb eredményeihez kevésbé. Itt mindig biztos érv és hatékony módszer a történészi vélekedések előtérbe helyezése érdekében a régészeti értelmezés és a régészeti keltezés bizonytalanságának megemlítése. Nem volna lovagias dolog a történész disszerensen a korszerű, nálunk csak a legutóbbi években teret nyerő AMS-mérések pontosságát és az ezt javítani képes matematikai statisztikai elemzéseket számon kérni, tény, hogy az új radiokarbon módszer a hozzá kapcsolódó korszerű kiértékeléssel még a neolitikum időszakában is néhány évtizedes hibahatárral dolgozik, és a nagyobb sorozatok a 9–10. századi kalibrációs görbe kellemetlen hurkait is képesek enyhíteni. Komoly gátat inkább a súlyos mérési költségek jelentenek. Ennél is nagyobb gondot az jelent, hogy a korszerű régészeti és történelmi kutatás esetenként még nem képes úgy összekapcsolódni, ahogy a régészet és a művészettörténet esetében lassan megszokottá válik, és ebben sajnos jelen munka sem jelent áttörést. Hiába ismerünk mezőgazdasági eszközöket, gabona-magvakat, vaskohókat, megtelepült népességre utaló házmaradványokat és talajfúrási eredményeket, a disszertáció lapjain a 10. századi magyarok reménytelenül nomádok maradtak az államalapítás koráig. Megjegyzem, hogy ha a legelőváltás a magasabban fekvő, nyár végéig használt területek és völgyekben, folyóvizeknél elhelyezkedő téli szállásterületek között önmagában is a nomadizmus biztos jele, akkor nomádnak tekintendő a Kárpát-medence számos középkori, sőt újkori népe és néptörödéke, akik megszilárdult településrendjük mellett is hatalmas távolságokat jártak be évente nyájaikkal.

A 10. századi magyarság összlétszámát Kristó Gyula nyomán 100–150 ezerre teszi, szemben a Györffy György féle 400 ezres lélekszámmal, ami a törzsi-nemzetségi előkelők, a fegyveres középréteg és a közsabadok rétegére oszlott, mellettük a szolgarendűek egyre népesebb, etnikailag vegyes tömegével. Ráadásul – ha helyesek a törzsnevekre épülő következtetések – a két finnugor törzsnek (a Megyernek és a Nyéknek) nyelvileg még öt török törzset is magába kellett volna olvasztania. Hogy ez a maroknyi magyarság hogyan tudta az Árpád-korra Magyarországgá tenni az etnikailag vegyes Kárpát-medencét, a medence perifériákon is jelentős magyar tömegekkel és magyar helynévadással, az számomra rejtély maradt, hiszen a párhuzamként szóba jöhető területek fejlődése nem ezen az úton haladt.

A kalandozások mentegetését, netán egyetemes történelmi jelentőségének túlhangsúlyozását a keresztény Európa fejlődése érdekében nem tekintem szerencsés eljárásnak, szerencsére a disszerens se tett határozott lépéseket ebbe az irányba.

A disszerens 564 oldalon – könyvtárnyi szakirodalom alapos ismerete és rendszerezése nyomán – a kutatás jelen helyzetét, benne jelen dilemmáit igen jól érzékelteti, ide értve a multidiszciplináris kutatás szükségességét és az ehhez szükséges tájékozottság buktatóit is.

A disszertáció igazi értéke nem a megoldásokban rejlik, ezek – mint láhattuk – a forrásadottságok miatt meglehetősen ingatagok, többféleképpen is összeállíthatóak, a munka azonban komoly segítséget nyújt a tájékozódáshoz egy szinte átláthatatlan adattömegben úgy, hogy közben megfontolandó javaslatokat is kínál. Értékelendő erőfeszítéseket tesz a tények és

a magyarázatok folyamatos különválasztására, miközben természetesen leteszi a maga voksát is számos kérdésben. Olvasottsága, a disszertációt megelőző szakpublikációi, kutatói és egyetemi oktatói eredményei, továbbá a benyújtott munka alapján javaslom a disszertáció nyilvános vitára bocsátását, továbbá Tóth Sándor László számára az MTA doktora cím odaitélését.

Budapest, 2016. október 26.

(Benkő Elek)
az MTA lev. tagja